

Біля останньої межі

Комсомол України в перебудові 1985 – 1991 років

Сергій Червонописький,
голова Української спілки ветеранів Афганістану
(воїнів-інтернаціоналістів)

В українських наукових і політичних колах не перший рік дискутуються проблеми становлення громадянського суспільства в країні. Хоча бурхливі політичні події кінця 1980-х – початку 1990-х років поклали край державній монополії в політиці та економіці, однак і досі ефективно громадянське суспільство в Україні створити не вдалося. Таке суспільство в країнах Заходу формувалося протягом не одного століття. І, зрозуміло, якогось десятка років країні, де панували тоталітаризм і авторитаризм, для цього надто мало. Проте ми є і свідками, й учасниками процесів творення громадянського суспільства в Україні. Автор статті вважає, що ці процеси розпочалися ще в надрах радянської системи – при перших ознаках політичного потепління.

Мета статті

Автор досліджує особливості утворення і роль в українському суспільстві такої активної й авторитетної громадської організації, як Українська спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) (УСВА). Висвітлюється останній період діяльності комсомолу України, оскільки без цього важко об'єктивно розібратися в минулому покоління „афганців”, в джерелах афганського руху, внеску УСВА в розбудову громадянського суспільства.

Після вибуху міни, що поділив моє життя на „до” й „після” афганської війни, питання, як жити далі, постало з трагічною гостротою. Та ось у червні 1983 року секретар Черкаського міськкому партії запропонував мені роботу в міськкомі комсомолу. Незабаром пленум міськкому затвердив мене завідуючим оргвідділом. У грудні 1984 року мене обрали другим, а у вересні 1986 року – першим секретарем Черкаського міськкому ЛКСМУ.

Останній події передувала певна метушня навколо моєї персони в міськкомі, обкомі й навіть у ЦК ЛКСМУ: моя кандидатура сприймалась неоднозначно. Було немало охочих знайти недоліки у моїй діяльності. А в кого тих недоліків не буває? Тому до всього ставився спокійно. Але ж запустили в хід і болісну для мене „підлянку”: йому, мовляв, буде важко читати доповіді з трибуни.

Та справа, звичайно, була не в цьому. Пізніше мені вдалося заглянути у своє „досє” – особисту справу. В характеристиці, підписаній першим секретарем ЦК ЛКСМУ В. Цибухом, після трафаретних компліментів, значилося й таке: „Тов. Червонописький С. В. при вирішенні окремих питань проявляє зайву категоричність” [1]. Так, „категоричність” була мені властива. Це йшло від армійського виховання. Адже якщо рішення підготовлене, ухвалене, забезпечене, то воно, як наказ, має виконуватися точно і своєчасно. Без зволікань, погоджень, посилок на об’єктивні і суб’єктивні обставини. Така рішучість у комсомолі не віталася.

Та як би там не було, але секретаріат ЦК все ж затвердив рішення пленуму Черкаського міськкому про обрання мене першим секретарем.

Багатоступенева, украй заформалізована система кадрової роботи була „священною короною” й у партії, і в комсомолі – від „гори” до „низів”. В її основі лежав горезвісний анкетний підхід. Скільки молодих людей, здібних організаторів, лишалися через це за бортом громадської роботи! Одні, бачте, не були фахівцями народного господарства, інші – членами партії, у третіх родичі в роки війни жили на окупованій території, четверті мали „не ту” національність, а п’яті взагалі нікуди не годилися через незалежний характер і сміливість мати власні судження.

І ось коли настала „перебудова” й активно почали діяти „неформальні” молодіжні об’єднання, анкетні комсомольські хлопчики розгубилися. Вони й кроку не могли ступити без вказівок „згори”, не кажучи вже про те, щоб дискутувати з лідерами „неформалів”, які за влучним слівцем до кишені не лізли.

Тут не обійтися без невеликого екскурсу в історію комсомолу. Це важливо, бо нинішня молодь практично нічого не знає про молодіжну організацію, через яку в радянські часи пройшли десятки мільйонів юнаків і дівчат.

Епоха Л. Брежнєва (1965 – 1982 рр.) залишила країні тяжку спадщину. У політичному житті безроздільно панувала єдина партія – КПРС. У засобах масової інформації лютувала цензура. Всі системи державного управління, партійного і комсомольського апарату контролювалися тільки згори вниз. Будь-яка опозиція придушувалася. Ідеологія базувалася на культурі Л. Брежнєва. Закони розглядалися не як механізм розвитку правової держави, а як засіб зміцнення влади.

Народне господарство розвивалося вкрай повільно. Пріоритет належав військово-промислового комплексу. Середньорічні темпи зростання в

промислового виробництва, згідно з офіційною статистикою, скоротилися з середини 1970-х до середини 1980-х років на 0,4 % (з 3,9 % до 3,5 %); у сільгоспвиробництві – на 1,1 % (з 1,6 до 0,5 %) [2]. Було практично вичерпано можливості екстенсивного розвитку, а стати на шлях розвитку інтенсивного країна вже не мала сили. Від колапсу рятували величезні природні багатства. Продаючи за кордон бавовну й руду, ліс та газ, а особливо нафту, СРСР щороку одержував по \$15 – \$20 мільярдів [3]. Однак ці кошти йшли не стільки на впровадження нових технологій, скільки на закупівлю десятків мільйонів тонн зерна, м'яса, іншого продовольства, а також на підтримку зарубіжних компартій та на війну в Афганістані. 1984 року Афганістан коштував СРСР майже 1,6 млрд. крб., (4,3 млн. крб. на добу); через рік – вже 2,6 млрд. крб. (7,2 млн. крб. на добу). Ще через два роки ці показники подвоїлись: 5,4 млрд. та 14,7 млн. крб. відповідно [4]. А як оцінити життя тисяч полеглих і поранених на тій війні, коли тільки з України кожну добу гинув один, отримували поранення два військовослужбовці?

Не радувала й соціальна сфера. 1982 року зростання реальних доходів населення – уперше після війни – скотилося до нуля. При величезній кількості лікарів якість медичного обслуговування погіршувалась. Система народної освіти вже не відповідала вимогам часу.

Все це не могло не викликати негативних явищ у молодіжному середовищі, в комсомолі. З одного боку, мужність і героїзм наших солдатів та офіцерів в Афганістані, участь молоді у спорудженні потужних народногосподарських комплексів (ВАЗ, КАМАЗ, БАМ, Тюменські газота нафтородовища тощо), а з іншого – апатія, значний відрив комсомолу від молоді, бюрократизація спілки, поширення пияцтва, наркоманії, проституції, зростання злочинності, особливо підліткової. Під „чуйним партійним керівництвом” комітети комсомолу практично перетворилися на молодіжні відділи партійних комітетів.

Природно, нічого цього я не знав, коли йшов на комсомольську роботу.

Відповідно до Статті 6 Конституції СРСР, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи була КПРС. Рішення її Політбюро й ЦК мали силу законів. Їх належало беззаперечно виконувати. Не передбачалося найменших коректив, навіть з урахуванням місцевих умов.

Демократичний централізм, як основний принцип організаційної будови й діяльності партії та комсомолу, спрацьовував без осічки. Тільки от демократії там не було. Власне, це був бюрократичний централізм. Питання обговорювалися, приймалися рішення, а потім від первинних організацій до республіканського і союзного ЦК пливла інформація „Про хід виконання...” Облудні цифри заколисували, рішення вважалися виконаними.

З квітня 1985 року розпочалася „перебудова”. Цю ініціативу

приписують М. Горбачову. Та ще 1983 року тодішній генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов у статті „Вчення Карла Маркса й деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР” виклав концепцію політичних, економічних і соціально-культурних перетворень, які б дозволили країні перебороти стагнацію без руйнування базових соціалістичних засад [5]. М. Горбачов зробив спробу на практиці реформувати радянське суспільство, спираючись на постулати свого попередника. Однак ці реформи не мали системного характеру. Вони нагадували інстинктивне реагування на конкретні кризові явища.

Деякі дослідники поділяють період перебудови на кілька етапів. Приміром, професор О. Бойко виокремлює їх шість [6]. Автори ж підручника „Політична історія України” за редакцією професора А. Танцюри [7] й авторський колектив шеститомника „Політична історія України. XX століття” під керівництвом академіка І. Кураса [8] не виокремлюють етапів зовсім.

На мою думку, визначити етапи перебудовного періоду необхідно. Це важливо, зокрема, й для того, щоб розглядати діяльність комсомолу в ті часи на тлі загальнополітичних процесів.

Користуючись історичним аналізом ситуації, а також виходячи з власного досвіду народного депутата СРСР і члена ЦК ЛКСМУ, я схильний поділяти перебудовний період на два етапи. Перший – з квітня 1985 до середини 1988 року. Він характеризується прагненням центру визначити напрямки реформ і управляти ними. Другий – від середини 1988 до кінця 1991 року. На цьому етапі центр випустив з рук владне кермо, віддав ініціативу „неформальним” організаціям і об’єднанням, які й завершили перебудову.

Трансформація радянського суспільства почалася як типова революція „згори”. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС проголосив курс на „прискорення соціально-економічного розвитку країни”. Термін „перебудова” тоді вживався тільки в контексті поліпшення управління народним господарством. Але в лютому 1986 року на XXVII з’їзді КПРС, що схвалив нову редакцію партійної програми, М. Горбачов висунув принципово нові гасла: „гласність” і „широка демократія”. Вони вирішально вплинули на подальший розвиток суспільних процесів.

Однією з прикмет розвитку гласності стала ліквідація „білих плям” в історії країни. Цю ідеологічну прогалину заповзалися заповнювати не тільки вчені-історики, а й публіцисти. В результаті поряд з об’єктивними публікаціями з’являлися й „сенсаційні” матеріали, автори яких не обтяжували себе глибоким аналізом фактів. Це, зокрема, стосувалося й проблеми афганської війни.

Плюралізм думок та оцінок не міг не увійти у протиріччя з політичною системою, з її ідеологічними шорами. Стало зрозуміло, що без політичної реформи не обійтись.

В Україні перебудовчі процеси в цілому збігалися із загальносоюзними, хоча й мали свої особливості. Потужним катализатором переосмислення суспільно-політичного становища в країні й республіці стала катастрофа на Чорнобильській АЕС. Вона підірвала довіру до влади, до союзного центру; вона перетворилась на потужний політичний фактор.

На пленумі ЦК КПРС (січень 1987 р.) М. Горбачов виклав нову ідеологію й стратегію реформ. Замість пропагованого раніш „прискорення” висувалося завдання докорінної перебудови суспільного ладу. Очікувані економічні реформи відкладалися (до подолання якогось „механізму гальмування”). Головною метою стала боротьба з бюрократією, перехід до демократичних принципів управління.

В цих умовах багато людей почали сприймати демократію як уседозволеність. Такий стан суспільства, як свідчить історія, передусе анархії, охлократії. Ще А. де Токвіль говорив: „Час, коли народ, позбавлений політичних прав, їх одержує, варто розглядати як час небезпечної кризи” [9].

У цей період сталися дві важливі події. По-перше, центр все ж сформулював стратегічну тріаду перебудови: нове політичне мислення, радикальна економічна реформа, демократизація політичної системи. По-друге, виникли й почали набирати сили „неформальні” організації. Більшість їх критикувала існуючий режим, безгосподарність, виводила людей на мітинги й демонстрації – попри спротив республіканського і місцевого керівництва.

Поступово замість раніш проголошених ідей „прискорення” і „вдосконалення соціалізму” ідеологи перебудови стали формувати в суспільній свідомості думку про неминучість радикальних ринкових реформ. Відтак у червні 1987 року пленум ЦК КПРС схвалив програму економічних реформ. Висунута тоді концепція „госпрозрахункового соціалізму” одержала законодавче втілення в Законі СРСР „Про державне підприємство (об’єднання)”. Закон набрав чинності з 1 січня 1988 року.

Однак, як це було й з попередніми спробами реформування „порадянськи”, запропоновані заходи виявилася половинчастими, вони не зачіпали принципів адміністративно-командної системи. Не узаконювалися різні форми власності, не реформувалися системи ціноутворення, матеріального постачання тощо. Зрештою, закон не тільки не забезпечив підвищення ефективності виробництва, але й розбалансував систему управління складним народногосподарським комплексом.

Лідери перебудови розуміли, що без підтримки молоді будь-які реформи не мають перспективи. На той час ВЛКСМ об’єднувала 42 мільйони юнаків і дівчат. Українська комсомольська організація налічувала майже 7 мільйонів [10].

У червні 1985 року політбюро ЦК КПРС повернулося до липневої (1984 р.) постанови ЦК про парткерівництво комсомолом, проаналізувало його

виконання. 3 грудня 1985 року питання про поліпшення керівництва комсомолом розглянув пленум ЦК КПУ. Він зажадав від ЦК ЛКСМУ вжити дійових заходів для поліпшення керівництва комітетами усіх рівнів, вдосконалення стилю й методів організаційної і виховної роботи, утвердження в діяльності комсомольських комітетів діловитості й ініціативи [11]. За оцінкою партійного штабу республіки, вжиті з 1984 року заходи сприяли зростанню ініціативи, трудової й громадської активності молоді. Але, як засвідчили подальші події, це була дуже „завищена” оцінка.

Молодь підтримувала політику перебудови. Попри це тільки через два роки (квітень 1987 р.) XX з'їзд ВЛКСМ спробував визначити конкретні напрями, завдання перебудовчого процесу в комсомольських організаціях. Документи XXV з'їзду комсомолу України, який відбувся напередодні, рясніли лиш перебудовчою фразеологією. Та цей з'їзд і не міг щось змінити: панував „демократичний централізм”. Як писав В. Маяковський, „в Москві решалась судьба и Киевоу, и Тифлисов”. Правда, уперше за всю історію комсомолу України ще до з'їзду було оприлюднено для відкритого обговорення інформаційну доповідь ЦК. Виступаючи на тому з'їзді, я підкреслив, що доповідь ЦК, виступи делегатів засвідчили, що в перебудові комсомольської роботи зроблено лиш перші, дуже боязькі кроки. Це косметика, не більше. „Сенс перебудови роботи комсомолу, – говорив я, – полягає, насамперед, у зміні повсякденної роботи з молоддю” [12].

І на союзному, і на республіканському з'їздах відзначалося, що комсомол перебуває на межі кризи. Необхідно було демократизувати життя спілки. Зважаючи на це, XX з'їзд ВЛКСМ вніс зміни до свого статуту. Було розширено права первинних організацій, членів ВЛКСМ, виборних органів. Змінилася й виборча система: запровадили альтернативність виборів секретарів, членів комітетів.

Здавалося б, рішення партійних і комсомольських форумів закладали основи для перебудови діяльності молодіжної організації і за напрямками, і за формою, стилем та методами роботи на всіх структурних рівнях. Однак мало хто помітив, що саме тут було закладено „міну-розтяжку”. Один кінець фала від детонатора йшов у 1920-і – 1930-і роки, а другий причепили до перебудови.

На початку 1920-х років у країні діяло 36 альтернативних комсомолові молодіжних організацій. В Україні, наприклад, були Українська комуністична юнацька спілка, Українська комуністична робітничка юнацька спілка, Спілка молодих лівих есерів (боротьбистів), Російський соціал-демократичний союз робітничої молоді, Єврейський комсомол тощо [15]. „Єдинодумля” не було: молодь по-різному оцінювала роль своїх організацій в суспільстві, їх соціальну базу, напрями роботи. Ще 1919 року пропонувалося відвести комсомолові роль вузької за складом політичної організації, на зразок молодіжної партії, а паралельно створити масову

організацію робітничої молоді. Прихильники цієї ідеї (їх називали „класовиками”) виступали й проти залучення до комсомолу середняцької та інтелігентської молоді. „Масовики” ж, на протигагу їм, вважали за необхідне втягувати в комсомол і непролетарську молодь. Дискусію було завершено на III з'їзді комсомолу України (1921 р). „Класовиків” було кваліфіковано як анархо-синдикалістський ухил. Для „зміцнення” лав застосували випробувану партією форму роботи – чистку. В результаті з комсомолу України було виключено 17 % членів. Але за 1922 – 1925 роки кількість комсомольців зросла в 6,5 разу [14]. Цьому сприяло, з одного боку, безсумнівне зростання авторитету спілки. Але це було й наслідком того, що під тиском (нерідко репресивним) перестали існувати інші молодіжні організації. Комсомол втратив можливість у відкритій політичній боротьбі захищати свої позиції, втратив нагромаджений у цій сфері досвід. І ось у період перебудови, коли ВЛКСМ зіштовхнувся з „неформалами”, ці втрати й далися взнаки.

Партія ставила перед комсомолом два завдання: мобілізація молоді на будівництво матеріально-технічної бази „нового суспільства”; посилення ідейного впливу на молодь шляхом пропаганди марксистсько-ленінської (з кінця 1920-х років – ленінсько-сталінської) теорії.

Підтриманий комсомолом у 1920-ті – 1930-ті роки ентузіазм молоді багато в чому сприяв перетворенню СРСР з аграрної на індустріальну країну. Але саме тоді в діяльності молодіжної спілки склалися стереотипи, що визначали її характер аж до початку перебудови. Зміст комсомольської роботи зводився переважно до направлення молоді на будівництво народногосподарських об'єктів та керівництво нею в „справі комуністичної практики”. Для закріплення цієї політичної лінії ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ змінили свого часу структуру комсомольського апарату. Замість відділів і секторів комітетів, які враховували основні напрями діяльності комсомолу як виховної організації, було утворено виробничо-галузеві відділи. Як образно зауважив генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев на пленумі ЦК 1935 року, „комітети комсомолу перетворювалися на кволі наркомати” [15].

Крок за кроком комсомол відходив від того, що в перше десятиліття становило основний напрямок його діяльності й сприяло його авторитетові: захист інтересів і прав молоді, ліквідація неписьменності, культурний розвиток юнаків і дівчат. Багато питань у спілці стали вирішуватися за вказівками згори. Більше того, цих вказівок комсомольські апаратники чекали. Сталінський репресивний апарат дуже „чітко пояснював”, що ініціатива карається. Хрущовська „відлига” в другій половині 1950-х – на початку 1960-х років практично не змінила місця комсомолу в політичній системі суспільства.

Період брежневського застою характеризувався підвищенням уваги партії до комсомолу, оскільки експлуатувати ентузіазм молоді ставало все

складніше. Для посилення функції ВЛКСМ як резерву партії XXIII з'їзд КПРС (1966 р.) ухвалив рішення, що молодь може вступати до партії тільки через комсомол. За Конституцією СРСР 1977 року комсомол одержав право законодавчої ініціативи. Проте, висунувши ще на XXV з'їзді КПРС (1976 р.) пропозицію про прийняття закону про молодь, комсомол не домогся реалізації цього важливого питання. Чому? Партія команду не дала! Тим часом молоді люди нерідко дискримінувалися у вирішенні соціальних питань, а комітети комсомолу навіть не намагалися захищати їхні права.

Чисельність ЛКСМУ в 1970-і роки зросла майже вдвічі. Однак це не свідчило про поліпшення роботи з молоддю. Значна частина комсомольців не проявляла активності, навіть не сплачувала членських внесків. Організація їх практично не цікавила.

Не сприяла зростанню суспільно-політичної активності молоді й ідейно-виховна робота. Догматизм, формалізм, розрив між словом і ділом у політичній і соціально-економічній практиці знижували ефективність виховного впливу. Та і як могло бути інакше? На політзаняттях, політінформаціях, у газетах, по радіо й телебаченню молодь чула про неабиякі успіхи „розвиненого соціалізму”, а в житті зіштовхувалася з нерозв'язністю життєво важливих для країни, для кожного громадянина проблем.

Авторитет комсомолу падав. Та „на горі” цього ніби й не помічали: про комсомол говорили тільки в піднесених тонах. Бюрократичний централізм, адміністративно-командні форми і методи парткерівництва без особливих змін перейшли з 1930-х в 1970-і роки. Але часи змінилися. Заклики перетерпіти „тимчасові” труднощі вже не спрацьовували. Молоді люди не покладалися на світле комуністичне майбуття, а навіть на принади розвиненого соціалізму. Спиналися на ноги покоління освіченіше, яке, до того ж, засвоїло батьківський і дідівський досвід будівництва соціалізму.

Комітети комсомолу не зуміли зрозуміти нових процесів у молодіжному середовищі, змінити свою роботу з урахуванням потреб та інтересів молоді.

І тут нагадаю про „міну-розтяжку”. Справа в тому, що партії в радянський період вдалося вселити основній масі населення й молоді дуже шкідливу ілюзію: досить ухвалити „хороше рішення” – і будь-яка проблема вирішиться. На початку перебудови цю ілюзію сповідували навіть представники вищих ешелонів влади.

До згаданих уже постанов ЦК КПРС і ЦК КПУ, рішень з'їздів ВЛКСМ і ЛКСМУ улітку 1988 року додалися матеріали XIX Всесоюзної конференції КПРС. В них говорилося про нову молодіжну політику, необхідність ухвалення закону про молодь. Конференція декларувала повернення до ленінських принципів взаємодії партії й комсомолу: партія здійснює тільки політичне керівництво самодіяльною, організаційно самостійною спілкою молоді. Однак на ділі все лишалося по-старому: на комсомольських з'їздах і пленумах точилися балачки з використанням

перебудовчих термінів – демократизація, гласність, плюралізм, консенсус тощо. Ця тріскотня нагадувала безладну нічну стрілянину без видимої цілі або хоча б якогось орієнтира.

Як і в попередні десятиліття, використовувалась апробована форма роботи – громадський призов. Комсомол продовжував мобілізувати молодь на ударні будови. Результати ж були невтішними: кожен п'ятий „доброволець” залишав будову, не попрацювавши й року [16].

Начебто немало робилося й у виховній сфері, в політичній та економічній освіті. За звітами комітетів комсомолу, 1986/1987 навчального року всіма формами освіти було охоплено 4,6 млн. юнаків і дівчат, з них 3,6 млн. – комсомольців [17]. Але соціологічні дослідження, проведені 1987 року Науково-дослідним центром молодіжних проблем ЦК ЛКСМУ й Президії Академії наук УРСР, засвідчували, що тільки 9 % опитаних вважали політзаняття джерелом інформації [18]. Ефективність виховної роботи знижувалася внаслідок розриву між догмами теорії й практикою – люди не відчували реальних результатів перебудови.

Крім зневіри, апатії, відходу від колишніх ідеалів, протиріччя між словом і справою породжувало в молодіжному середовищі тривожні явища. З 1985 по 1988 рік більш ніж на третину зросла кількість неповнолітніх порушників антиалкогольного законодавства, в 5 разів збільшилося число молоді, поставленої на облік в органах внутрішніх справ за вживання наркомістких речовин. Питома вага молодіжної злочинності 1987 року склала 52,6 %. За 8 місяців 1988 року злочинність і пияцтво серед молоді зросли, у порівнянні з аналогічним періодом 1987 року, на 4,5 і 6,4 % відповідно [19].

Не відповідала вимогам життя й кадрова робота в комсомолі. Нагадаю, що підбір і розстановка кадрів були прерогативою партійних комітетів. На 1 січня 1986 року серед перших секретарів міськкомів і райкомів ЛКСМУ 72,5 % були фахівцями промисловості й сільського господарства [20]. Не змінилася ситуація й через два роки. Вищу технічну, сільськогосподарську й економічну освіту мали вже 83 % перших секретарів [21]. Але ж у галузевих інститутах не вчили працювати з людьми! А тому молодим фахівцям-виробничникам важко було опанувати прийнятний для молоді стиль спілкування. Робота з людьми лишалась на другому плані. Людина, як і за Й. Сталіна, вважалася „гвинтиком”.

Молодь мовчки, але вперто реагувала на ситуацію. На 1 січня 1988 року чисельність республіканської комсомольської організації склала 6 млн. 260 тис. 365 чоловік, скоротившись за 1987 рік більше, ніж на 5,4 %. Прийом до комсомолу зменшився на 50,2 % [22]. Якщо за 5 років (1982 – 1986 рр.) вибуло з організацій без зняття з обліку 200 тис. юнаків і дівчат, то тільки за 1987 рік – майже 189 тис. До осені 1989 року кількість комсомольців скоротилась до 5 млн. [23]. Пізніше вихід з комсомолу став лавиноподібним.

Неспроможність комсомолу задовольняти запити молоді,

протиприродність централістських засад в самодіяльній організації, догматизм – все це відштовхувало молодь. Вона шукала відповіді на свої запитання у „неформальних” (пізніше їх стали називати „самодіяльними”) організаціях.

Відносини комсомолу з цими організаціями не склалися від самого початку. Як партія до 1989 року навіть думки не допускала про зазіхання на її владну монополію, так і комсомол не бачив собі альтернативи. Тому й питання про роботу з „неформалами” розглядалися у вузькому колі апаратних керівників.

Стисло процитую цікавий документ – записку відділу пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ „Про деякі негативні процеси в самодіяльних об’єднаннях”, яку розглянув секретаріат ЦК в секретному режимі в березні 1988 року. За правилами того часу спочатку окреслили „позитив”: у деяких областях створено госпрозрахункові молодіжні центри, спортивні, науково-технічні об’єднання, політичні й дискусійні клуби; переглянуто спрямування роботи Комітету молодіжних організацій, проведено наукові дослідження з проблем „неформальних” об’єднань, підготовлено публікації з цієї тематики. Однак, відзначалося далі в записці, „...проблема самодіяльних організацій одержує якісно новий зміст. Посилюється їх мобілізація, орієнтація на соціально-економічні, національні й історико-культурологічні питання”.

Відзначалась поява перших „так званих соціально-політичних клубів. Деякі їх учасники не завжди об’єктивно оцінюють процеси, що відбуваються в країні, проповідують доморощені концепції розвитку радянського суспільства, ідеї політичного плюралізму, з екстремістських позицій критикують перебудову”. В цьому контексті згадувалися, зокрема, київські клуби („Український культурологічний, члени якого в більшості своїй раніше притягалися до кримінальної відповідальності... поширюють на засіданнях наклепницькі вигадки про національну політику КПРС, історичне минуле республіки”, клуб „Більшовик”, що проголошує себе „політичною організацією революційної молоді” та ставить за мету „створення нової революційної марксистсько-ленінської робітничої партії і твердить, що КПРС не здатна вивести країну з економічної й політичної кризи”), полтавська група „Демократизація”, „Всесоюзний соціально-політичний клуб” з філіями у Києві, Львові, Миколаєві, Сімферополі, Харкові та інші.

„Частина самодіяльних об’єднань веде атаку на ідею масової молодіжної організації, керованої партією, проводить роботу зі створення альтернативної громадсько-політичної структури. ...У молодіжному середовищі поширюються пацифістські настрої. Зростає інтерес до релігійних містичних вчень. Не вдалося викоренити ворожі прояви серед молоді. В 1984 – 1987 роках практично в кожному місті республіки було виявлено угруповання профашистської орієнтації. У Волинській, Івано-

Франківській, Одеській областях – на націоналістичній основі. Окремі їх організатори закликають до створення „самостійної України”, „до збройної боротьби проти Радянської влади”.

Далі автори записки відзначали, що чимало комітетів комсомолу недооцінюють небезпеку, що наростає; слабо вивчають політичну обстановку в молодіжних колективах, причини негативних процесів; рідко ініціюють вирішення проблем, що викликають законне невдоволення молоді; слабо використовують своє представництво в партійних і радянських органах; повільно виробляються ефективніші методи політичної роботи; приховують негативні прояви; не проводять широких профілактичних заходів; не позбулися страху нестандартних рішень; ігнорують реальні процеси; застосовують „силові” методи впливу. „Деякі комсомольські працівники, науковці, ідеологічний актив неспроможні протистояти демагогам і критикам, не готові до індивідуальної роботи з лідерами самодіяльних об’єднань, політично незрілими молодими людьми” [24].

30 грудня 1988 року секретаріат ЦК ЛКСМУ розглянув нову записку відділу ідейно-політичної роботи. В ній констатовувалася значна політизація молоді, неформальних організацій. У центр уваги висувалася проблема політичного статусу комсомолу. На звітно-виборних зборах, диспутах і дискусіях, у ЗМІ гостро критикуються центральні комсомольські органи за недостатню активність у державному управлінні, за нечітко виражену позицію в конфліктних ситуаціях. Викликають невдоволення недостатня самостійність первинних комсомольських організацій, їх залежність від адміністрації. Негативно позначається на авторитеті комсомолу повільна демократизація внутрішпількового життя.

„Певний дефіцит політичного змісту в діяльності комсомольських організацій, обмеженість соціальних проблем, у вирішенні яких реально бере участь комсомол, справді знижує його вплив на молодь, створює передумови для виникнення самодіяльних об’єднань громадсько-політичного характеру. Деякі члени цих об’єднань піддаються націоналістичним настроям. ...У ряді випадків вони перехоплюють ініціативу в постановці назрілих питань, використовують ...недоліки й прорахунки для дискредитації партійних, радянських, комсомольських органів.

Багато комітетів комсомолу не зуміли заявити про себе як про політичні органи, не повністю віддзеркалюють інтереси молодих людей у конфліктних ситуаціях. Комсомольські лідери бояться виступати з гострою критикою, несміливо вторгаються в незвичні сфери діяльності: охорону природи, історико-культурної спадщини, в національні питання тощо. Слабо формується молодіжна думка навколо складних проблем сучасного розвитку суспільства. Відчувається брак теоретичних знань, практичних навичок у боротьбі за представництво при формуванні

керівних партійних, радянських і громадських органів. Зазначені недоліки – одна з причин некерованого стихійного розвитку процесів у молодіжному середовищі...” [25].

Ці висновки свідчили про втрату впливу комсомолу в молодіжному середовищі та його безпорадність протиставити щось привабливе для молоді.

До речі, організації воїнів-інтернаціоналістів ще на зорі „перебудови” були віднесені до неформальних структур. У грудні 1985 року секретар Харківського обкому партії В. Івашко на пленумі ЦК КПУ запропонував ЦК ЛКСМУ проявити більший інтерес до неофіційних об’єднань молоді, таких, зокрема, як аматори туристичної пісні, футбольні фанати, особи, які служили в різних родах військ, виконували інтернаціональний обов’язок за кордоном [26]. Відповідно до партійної вказівки, комсомол так і розглядав „афганців”, ставлячи їх на четверте місце після „металістів”, „брейкерів” та фанатів футбольних команд [27].

Розгортання самодіяльного масово-політичного руху по всій країні змусило XIX партконференцію висунути на порядок денний проблему глибокого реформування політичної системи. Це дало новий поштовх вільнодумству, сприяло формуванню нових структур. Так завершився етап „революції згори”. Забовваніла перспектива „революції знизу”.

У пленум ЦК ЛКСМУ в квітні 1989 року розглядав звіт бюро ЦК про роботу з поглиблення „перебудови”. У доповіді першого секретаря ЦК В. Цибуха превалювали заколисуючі оцінки. Але минуло тільки п’ять місяців, і новий перший – А. Матвієнко – на VII пленумі оцінить ситуацію по-іншому. Відносно Народного руху України, V пленум зазначив, що, незважаючи на зовнішню привабливість НРУ, практична реалізація його програмових цілей має об’єктивні передумови перетворення руху на альтернативну організацію, здатну „спричинити розмежування за політичними, національними й іншими мотивами, що не заслуговує підтримки” [28]. А Рух на той час підтримки уже й не потребував.

Вибори народних депутатів СРСР відбулися в березні 1989 року на альтернативній основі й стали своєрідною революцією проти партапарату. Багато представників номенклатури не одержало мандатів. Однак третину депутатських місць закон зарезервував за КПРС та іншими громадськими організаціями. Тому поразка партноменклатури не стала для неї смертельною. 80 % народних депутатів у країні й 88 % у республіці становили комуністи.

Виборча кампанія дозволила численним неформальним об’єднанням збагатити досвід політичної боротьби. Проте ще відчувалися дефіцит масової підтримки, організаційна крихкість цих організацій.

У травні – червні 1989 року працював I з’їзд народних депутатів СРСР. Наслідком його роботи стала консолідація сил, що опонували офіційній владі, загострення цього протистояння. Ці процеси знайшли відгук у всіх

куточках країни.

В Україні це позначилося на політизації студентства, „неформальних” об’єднань. В 146 ВНЗ в 1988/1989 навчальному році налічувалося понад 464 тисячі студентів. З них 96,7 % були членами ВЛКСМ (10 % республіканської комсомольської організації). До 10 % студентів брало активну участь у самодіяльних об’єднаннях. Студенти вдавалися до спроб вирішувати наболілі проблеми „силовими методами” – бойкотом занять, страйками, несанкціонованими мітингами. Ситуація в їх середовищі загострювалася через невдоволення якістю викладання, особливо суспільних дисциплін, незадовільним вирішенням соціально-побутових питань. Висловлювалися думки про створення альтернативних партій і молодіжних спілок. У низці навчальних закладів підтримали ідею створення Народного руху України за перебудову. Студенти, комсомольський актив Київського і Харківського університетів висловилися за скликання позачергового з’їзду комсомолу, вироблення програми ВЛКСМ, створення профспілки студентів [29].

У травні бюро ЦК ЛКСМУ зажадало від комітетів комсомолу ВНЗ посилити роботу з розвитку студентського самоврядування, підвищення якості викладання, вирішення соціально-побутових питань. В ідеологічній сфері бюро зобов’язало „домагатися збереження пріоритету комсомолу” [30]. Але – було запізно.

У деяких джерелах наводяться дані, що у червні 1989 року в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об’єднань [31]. Однак на засіданні політбюро ЦК КПУ 30 березня 1989 року В. Щербицький наводить іншу цифру: 60 тис. [32]. Серед них майже 900 об’єднань воїнів-інтернаціоналістів [33]. Більшість неформальних угруповань мали за мету боротьбу за вирішення найважливіших суспільних проблем, утвердження ідей демократії, формування національної свідомості. Своєю діяльністю вони істотно розширили базу демократичного руху в Україні. Улітку 1989 року до них додався й потужний робітничий рух.

8 – 10 вересня 1989 року відбувався установчий з’їзд НРУ. Його делегати репрезентували майже 280 тис. громадян. У ці ж дні проходив і VI пленум ЦК ЛКСМУ. На з’їзд НРУ ЦК не делегував нікого, хоча в несанкціонованих мітингах брало участь від 50 до 70 % молоді, що поділяла ідеї НРУ.

Через 20 днів скликається VII пленум ЦК. Він, серед інших, розглянув і питання про Народний рух України за перебудову. Було вирішено не підтримувати „екстремістські гасла” Руху [34].

На пленумі різко пролунала доповідь першого секретаря ЦК А. Матвієнка „Про XXVI з’їзд ЛКСМУ”. Він відзначив, що республіка увійшла в смугу різкого зростання суспільної напруги. Адміністративно-командний стиль роботи продовжує відштовхувати молодь від комсомолу. „Ідея Комуністичної спілки молоді зжила себе, – заявив доповідач. — До

цього призвели об'єктивні умови, але й суб'єктивізм також. Склалася ситуація, коли не тільки в багатьох членів Спілки немає чіткого розуміння того, що являє собою комсомол, які цілі перед собою ставить, які позиції захищає, проти чого бореться. Така ситуація характерна і для обкомів, і для ЦК ЛКСМУ, і для ЦК ВЛКСМ. Головне наше лихо сьогодні – криза цілей” [35]. До цього можна було додати ще й кризу ідей.

Консолідація опозиційних сил свідчила, що монополія КПРС у політичній сфері витісняється справжнім плюралізмом і вимагає формального закріплення скасуванням Ст. 6 Конституції СРСР. Під тиском опозиції таке рішення в лютому 1990 року пленум ЦК КПРС змушений був ухвалити. Де-юре – після скасування Ст. 6, і де-факто – після появи багатопартійності, КПРС остаточно втратила монопольне становище. І з цього моменту політика союзного керівництва дрейфує вправо. Одночасно зростає радикалізація мас. Ситуація в країні різко загострилася.

Під загрозою наростаючої системної кризи політичне керівництво все більше схилилося до думки про застосування тимчасових надзвичайних заходів. На практиці це означало відтягування, а то й згортання деяких реформ. Багатьох керівників лякало розгортання демократичних рухів, з'ява неформальних об'єднань, політичні цілі яких розходилися з інтересами владної еліти.

Центральною подією громадського життя України 1990 року стали вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад. Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань істотно змінив характер виборчої кампанії. Уперше за радянський час вибори були альтернативними.

В листопаді 1989 року було опубліковано „Платформу ЛКСМУ на виборах у народні депутати Української РСР”. У ній ЛКСМУ вперше заявила, що „не претендує на монополію в молодіжному русі”, підтримує „право молодих людей об'єднуватися в інші молодіжні організації, аматорські об'єднання, асоціації, на самостійну діяльність у рамках чинного законодавства”, що „будь-яка конструктивна ініціатива молодіжних організацій, рухів за перебудову одержуватиме підтримку ЦК ЛКСМУ” [36]. Але, як мовиться, поїзд пішов. Комсомол вибори програв. У передвиборчій боротьбі взяли участь понад 200 його представників, але тільки 34 стали народними депутатами.

На початку травня 1990 року розпочала роботу новообрана Верховна Рада України. Уже на першій сесії, 16 липня 1990 року, вона прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Напередодні цієї події, 10 – 14 червня 1990 року, працював XXVI з'їзд ЛКСМУ. У період між цим і попереднім з'їздом чисельність республіканської організації скоротилася на 1 млн. 300 тис. чоловік і склала 5 млн. 357 тис. 333 члени ВЛКСМ. Серед делегатів було тільки 6 % робітників і 5 % колгоспників. Уперше за 70 років існування комсомолу

делегатами були і юнаки та дівчата, що дотримувалися некомуністичних поглядів: 18 членів НРУ, 5 – асоціації „Зелений світ”, 16 – Товариства української мови ім. Т. Шевченка, 3 – товариства „Меморіал” [38]. На цей час вже активно діяла і Спілка незалежної української молоді (СНУМ).

З'їзд ухвалив Програму і Статут ЛКСМУ. Комсомол рішуче відмежувався від догматичного тлумачення марксизму, одержавлення комсомолу, його ідейного та організаційного підпорядкування партії, монополії в молодіжному русі. Але події в країні розвивалися так, що жодні нововведення вже не могли врятувати застарілу організацію.

До кінця 1990 року від перших гасел перебудови не лишилося нічого. Очільники КППРС зрозуміли, що вибори на альтернативній основі, розвиток багатопартійності, свобода преси, розширення прав трудових колективів, розмежування функцій партійних, радянських і державних органів, утвердження в суспільстві спочатку ідейного, а потім і політичного плюралізму, законодавче забезпечення економічної свободи і різних форм власності, розширення прав союзних і автономних республік тощо явно не працюють на оновлений соціалізм. Розвиток цих процесів наближав крах авторитарної системи. Політичні „градусники” провіщали політичну спеку. Особливо це відчувалося в Москві й відлунювалося в Києві.

До літа 1991 року ситуація набула критичної маси. Щоб стався вибух, потрібен був тільки потужний детонатор. І таким детонатором стало тимчасове відсторонення М. Горбачова від влади, створення 19 серпня ГКЧП, до якого увійшли представники консервативної частини партійно-державного керівництва СРСР. Але путчисти протрималися лише два дні. Демократичні сили перемогли. 23 серпня було заборонено КППРС і Компартію Росії.

24 серпня 1991 року Верховна Рада України приймає Акт проголошення незалежності України. Президія парламенту ухвалила рішення про департизацію державних органів, установ, організацій, припинення діяльності КПУ, націоналізацію власності КПУ й КППРС на території України.

Комсомол та КППРС з політичної й історичної арени зійшли разом. Незважаючи на перебудовчі корективи, старий режим вже ніщо не могло врятувати.

Висновки

На першому етапі молодь підтримала перебудову. Але погіршення умов життя, зигзаги перебудовчих процесів, безрезультатність реформ у комсомолі, адміністративний тиск на самодіяльні об'єднання відштовхнули молодь від перебудови, комсомолу і партії.

Проголошення незалежності, всенародно підтримане на референдумі 1 грудня 1991 року, стало початком нової ери в історії України. Розпочався непростий і болісний період модернізації усіх сфер суспільного життя. На

цьому етапі суспільство очікує переходу від авторитаризму до демократії, від адміністративно-командної до ринкової економіки, від людини-гвинтика до людини – активного творця своєї долі, від класових до загальнолюдських цінностей, від об'єкта до суб'єкта геополітики.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) - Ф. 7. - Оп. 18. - Спр. 1853. - Арк. 17.
2. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. - 2-ге вид., переробл. і допов. - К.: Вища школа, 2002. - 719 с. - С. 489.
3. **Медведев Р.** Неизвестный Андропов. - Ростов н/Д: „Феникс”, 1999. - 512 с. - С. 357.
4. **Ляховский А. А.** Трагедия и доблесть Афгана. -2-е изд., перераб. и доп. -Ярославль: ООО ТФ „Норд”, 2004. - 800 с. - С. 611.
5. **Андропов Ю. В.** Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР // Коммунист. Орган ЦК КПСС. - 1983. - №3. - С. 3 - 8.
6. Див.: **Бойко О. Д.** Історія України: Посібник.-К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 656 с. –С. 552 - 565.
7. Див. Політична історія України: Посібник / За ред. В. І. Танцюри – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 488 с. – С. 403 - 423.
8. Див. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 - 2003. – Т. 6. -К., 2003. – 696 с. - С. 321 - 440.
9. Цит. за: **Рыжков Н. И.** Перестройка: история предательств. - М.: Пресс, 1992. – 423 с. – С. 392.
10. История ВЛКСМ в десятилетиях его деятельности /Под общ. ред. В. К. Криворученко. – М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1988. – 80 с. – С. 15.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1317. – Арк. 10.
12. Цит. за: XXV съезд ЛКСМУ: Док. и материалы / Ред. кол.: В. И. Цыбух (председатель) и др. – К.: Молодь, 1987. – 288 с. – С. 226.
13. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т. 3. - К., 2003. - 448 с. - С. 309 - 310.
14. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – 2-ге вид., доп. – К.: Молодь, 1971. – 678 с. – С. 129 – 131, 134, 193.
15. История ВЛКСМ в десятилетиях его деятельности. – С. 15.
16. XXV съезд ЛКСМУ. – С. 39.
17. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 1858. – Арк. 17.
18. Там само. – Спр. 2066. – Арк. 19.
19. Там само. – Спр. 2044. – Арк. 12, 13, 16, 36.
20. Підраховано за: Там само. – Спр. 1805. – Арк. 18.

21. Підраховано за: Там само. - Спр. 2032. - Арк. 55.
22. Там само. - Спр. 2035. - Арк. 93, 103.
23. Там само. - Спр. 1317. - Арк. 15.
24. Там само. - Спр. 2074. - Арк. 1- 6.
25. Там само. - 2073. - Арк. 29 - 30.
26. Там само. - Ф. 1. - Оп. 11. - Спр. 1273. - Арк. 38.
27. Там само. - Ф. 7. - Оп. 20. - Спр. 3944. - Арк. 2 - 3.
28. Там само. - Оп. 18. - Спр. 2097. - Арк. 112.
29. Там само. - Спр. 2107. - Арк. 53, 54, 57.
30. Там само. - Арк. 6.
31. Наприклад, див.: **Бойко О. Д.** Нариси з новітньої історії України (1985 - 1991 рр.): Навч. посібник. - К.: Кондор, 2004. - 357 с. - С. 66.
32. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 11. - Спр. 2038. - Арк. 20.
33. Там само. - Ф. 7. - Оп. 18. - Спр. 1996. - Арк. 129.
34. Там само. - Спр. 2101. - Арк. 38 - 41.
35. Там само. - Арк. 84 - 93.
36. Там само. - Спр. 2114. - Арк. 31, 32.
37. Там само. - Спр. 2147. - Арк. 18.